

ALI RAHIM HAMDA AZIZ
UBAYDULLINNING “TATAR ADABIYOTI
TARIXI” (QOZON, 1922-1925) KITOBINI
XUSUSIDA MULOHAZALAR

Reflections on the Book ‘History of Tatar Literature’ by
Ali Rahim and Aziz Ubaydullin (Kazan, 1922–1925)

Annotatsiya. Jadidchilik harakati Idil-Ural tatarlari orasida Turkiston jadidligiga nisbatan erta kurtak yozdi. Bu hududlarda milliy matbuot, milliy ta’lim, milliy adabiyot, teatrni yo’lga qo’yishda G’arb va Sharq an’analari sintezlashdi. Tatar oydinlari yangi usul maktablari uchun turli dastur hamda darsliklar hozirlashga kirishar ekanlar; bu jarayon bevosita o’lka milliy tarixi, jug’rofiyasi, madaniyati, adabiyotshunosligi yaratilishining ham debochasi bo’ldi. Ushbu maqolada tatar adabiyoti tarixiga doir ilk tadqiqot mualliflari Ali Rahim (1892-1943) hamda Aziz Ubaydullin (1887-1938) tarafidan hozirlangan “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi va uning turkiy xalqlar adabiyoti tarixidagi o’rni haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Idil-Ural tatarlari, tatar adabiyoti, jadidchilik, adabiyot tarixi, adabiyot darsliklari, Ali Rahim, Aziz Ubaydullin

Annotation. The Jadidism movement emerged among the Idil-Ural Tatars earlier than it did in Turkestan. In these regions, the synthesis of Western and Eastern traditions played a key role in establishing the national press, national education, national literature, and theater. As Tatar intellectuals began preparing various curricula and textbooks for new-method schools (usul-i jadid), this process also served as the prologue to creating the region’s national history, geography, culture, and literary studies.. This article discusses the book “History of Tatar Literature” by Ali Rahim (1892-1943) and Aziz Ubaydullin (1887-1938) the authors of the first research on the history of Tatar literature and its place in the history of the literature of Turkic peoples.

Keywords: Idil-Ural Tatars, Tatar literature, Jadidism, history of literature, literature textbooks, Ali Rahim, Aziz Ubaydullin.

Kirish. XX asr boshlari barcha turkiy xalqlar, jumladan tatar va o’zbek xalqlari madaniy-ma’rifiy hayotida tub burilish davri bo’ldi. Jadidchilik harakati doirasida milliy matbuot, milliy ta’lim, milliy adabiyot va teatr yo’lga qo’yila boshlandi. Bu jarayon Idil-Ural tatarlari orasida Turkiston jadidligiga nisbatan ancha erta kurtak yozgani ilmiy manbalarda qayd etilgan. Aynan shu davrda tatar oydinlari o’lka tarixi, jug’rofiyasi, madaniyati va adabiyotshunosligiga oid ilk tadqiqotlarni yaratishga kirishdilar. Ushbu jarayonning muhim natijalaridan biri Ali Rahim (1892-1943) va Aziz Ubaydullin (1887-1938) tomonidan

**Nodira
EGAMQULOVA**
Termiz davlat
universiteti,
filologiya fanlari
bo’yicha falsafa
doktori (PhD),
dotsent

E-mail:
[nodiraegamkulova1@
gmail.com](mailto:nodiraegamkulova1@gmail.com)
ORCID ID: 0009-0002-
9647-4085

Yetib kelgan/ Received:
20.05.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

hozirlangan “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi bo‘lib, u tatar adabiyoti tarixiga bag‘ishlangan ilk tizimli tadqiqot sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asar tatar adabiyoti tarixini birinchi marta fan sifatida, ma’lum bir konseptual asosga solingan tizim sifatida shakllantirishga urinish bo‘lgani bilan ajralib turadi.

Maqsad va vazifalar

Tadqiqotning maqsadi Ali Rahim va Aziz Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” asarini tatar adabiyotshunosligi tarixidagi ilk tizimli tadqiqot sifatida tahlil qilish, uning metodologik asoslarini aniqlash hamda umumturkiy adabiyotshunoslik konteksti va o‘sha davrdagi boshqa shunga o‘xshash asarlar (Rizouddin Faxriddinning “Asar”i, Jamol Validiyning “Tatar adabiyotining borishi”) bilan qiyoslagan holda uning o‘rni va ahamiyatini belgilashdan iborat.

Usullar

Ushbu maqolada qiyosiy-tarixiy hamda kontekstual-tarixiy metodlardan foydalanildi. Ali Rahim va Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi birlamchi manba sifatida o‘rganildi, uning tuzilishi, bo‘limlari va konseptual asosi tahlil qilindi. Mazkur asar davrdosh boshqa ishlar, xususan Rizouddin Faxriddinning “Asar” kulliyoti va Jamol Validiyning “Tatar adabiyotining borishi” kitobi bilan qiyoslandi, bu orqali uning o‘ziga xosligi va yangiligi belgilandi. Birlamchi manba sifatida “Tatar adabiyoti tarixi” kitobining 1924-1925-yilgi Qozon nashridan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

1.XX asr boshlari tatar adabiyoti tarixiga doir ilk qarashlar

Tatar adabiyoti tarixini o‘rganishning ilk ildizlari sifatida Rizouddin Faxriddinning “Asar” (“Izlar” ma’nosida – N.E.) kulliyotini keltirish mumkin. **1900-1908-yillar** davomida yozib tugallangan ushbu majmua 4 jildidan iborat bo‘lib, 15 bo‘lim (qism)dan iborat ikki jildi e’lon qilingan. “Asar”ning 1-jildida 666 shaxs, 2-jildida esa 343 shaxs – jami 1009 mashhur islom olimlarining biografiyasi jamlangan [Alp, 2014:24]. Uning titul sahifasida kichik ochqich sifatida:

“Asar” o‘z mamlakatimizda o‘lg‘on islom olimlarining tarjima va tabaqalari, tarixi valodat va vafotlari va boshqa ahvollari haqida yozilmish bir kitobdir” [Фәхретдин, Р., 1900] jummalari keltirilgan. Muallif “olimlar” deya umumiy noma ostida shoir, tarixchi, faylasuf, ulamo kabi juda katta auditoriyani qamrab oladi. Ular orasida Abdurrahim Utiz Imoniy, Oqmulla, Shamsiddin Zakiy, Abulmanix Kargaliy, Hibatulla Kargaliy kabi ko‘plab tatar shoir adiblarini uchratish mumkin. Qisqacha aytganda, “Asar” tatar adabiyoti tarixi haqidagi dastlabki tasavvurlarni hosil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Yana shunday asarlardan biri **1912-yil** Orenburgda Jamol Validiy tarafidan nashr qilingan “Tatar adabiyotining borishi” kitobidir. Taymasga ko‘ra, ushbu “yuzaki” yozilgan 122 sahifalik asar “ikki ihtilol orasida” kitob holida nashr qilingan, tatar adabiyot tarixi xususidagi yagona tadqiqotdir [Battal-Taymas, 1966:159].

“Sho‘ro” jurnali ham **1908-1917-yillarda** adabiyot tarixiga doir materiallar berishda faol bo‘lgan. Jurnal sahifalarida Faxriddin Rizouddin, Mahbubjamol Oqchurina, Zaki Validiy, Aziz Ubaydullin, Ali Rahim, Ali Hasan, Olimjon Idrisiy, Said Romiyev, Sardor Ahmadning tatar adabiyoti tarixiga doir bir qator maqolalarini kuzatish mumkin. Vaqtli matbuotda tatar adabiyoti tarixiga doir e’lon qilingan maqolalarda “Fuzuliy” (Фозули), “Milliy matbuotimiz: 5. Adabiyotimizning negizlari” (Милли матбугатымыз: 5. Әдәбиятымызның нигеҙләре), “Eski adabiyotimiz” (Иске әдәбиятымыз), “Devoni Maxtumquli”. (Диване Мәхтүм Колый), “Sharqqa oid yangi asarlar” (Шәрәккә гәид яңа әсәрләр), “Said Battol g‘oziy” hikoyasi to‘g‘risinda” (“Сәед Баттал газый” хикәясе тугрысында), “Oqmulla she‘rlari” (Акмулла шигырьләре), “Sabotul ojizin” kitobi” (“Сәбател-гажизин” китабы), “Ash sharqiyot” (“Әш-шәркыят”), “Guliston” tarjiması haqında (“Гөлстан” тәржемәсе хакында), “Qutadg‘u bilig” (Кодатку билик (Уйгурча иске әсәр),

“Alisher Navoiy” (Галишир Нэвай), “Hazrati Hoja Ahmad Yassaviy” (Хэзрэти Хужа Әхмәд Ясәви) kabi mavzularni uchratish mumkin.

1920-yillarga kelib endi tatar adabiyoti tarixi bo'yicha maxsus monografik asarlar yaratila boshlandi. Ularning dastlabkisi Ali Rahim, Aziz Ubaydullin hammuallifligidagi “Tatar adabiyoti tarixi” (Татар әдәбияты тарихы. Беренче жилд. Беренче дәвер. Беренче бүлек. – Казан, 1924. – 473 б.; Татар әдәбияты тарихы. Феодализм дәвере. 2 нче басма. – Казан, 1925. – 316 б.) hamda Abdurahmon Sa'diyning “Tatar adabiyoti tarixi” (Татар әдәбияты тарихы. – Казан: 1926. – 300 б.; Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты (“Татар әдәбияты тарихы”ның икенче бүлге урынына). – Казан, 1930. – 200 б.) kitoblaridir.

Tatar adabiyoti tarixini yozuvchilarning aksari “tatar adabiyoti tarixi” iborasi o'rnida “turkiy-tatar adabiyoti tarixi” atamasini qo'llashni ma'qul ko'rishgan. Buning asosiy sababi tatar adabiyoti tarixining XVII asr avvaligacha bo'lgan davridagi asarlarning uyg'ur, usmonli hamda o'zbek adabiyotiga mansub asarlar tashkil qilganligi bilan izohlash mumkin. Bu borada tatar adabiyoti tarixiga doir ilk manba “Tatar adabiyoti tarixi”da ham ochiqlovchi fikrlar uchraydi:

“Ammo tatarning o'z ichidan yozuvchilar chiqmadi; xalqning ehtiyojlarini qondiradigan asarlar tug'ilmadi. Mana shu kirgan asarlarni o'zlashtirish uchun, tatar o'ziga kerakli asarlarni o'zining qardoshlari bo'lgan boshqa turkiy xalqlarning adabiyotidan olishga majbur bo'ldi. Chig'atoy, usmonli adabiyotlaridan bir necha dasta asarlar qarzga olinib, oxirida “to'lanmas qarz”ga aylanib, tatar xalqining asosiy o'z mulkiga aylanib, uning ruhiy turmushi, dunyoqarashi bilan organik ravishda bog'landi” [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:222].

Tarixiy jarayonlar davomida ko'plab arab va fors tilidagi kitoblar bilan birga qator turkiycha asarlar tatar millati orasiga kirib, o'zlashib ketganligi bois ular tatar adabiyoti tarixi kontekstida o'rganilishga haqli ekanligi nazarda tutilmoqda.

2.Muallif Ali Rahim hamda Aziz Ubaydullin haqida.

Aziz Solih o'g'li Ubaydullin 1887-yilning 26-iyunida tavallud topgan. 1895-1904-yillarda “Xolidiya” madrasasida tahsil olgan. 1909-1916-yillarda gimnaziya da so'ng Qozon universitetida o'qiydi. 1907-yildan boshlab tatar vaqti matbuotida hikoyalari, ilmiy, tanqidiy maqolalari bilan ko'rina boshlaydi. 1911-yil Ayozi Is'hoqiyning “Ikki yuz yildan keyin inqiroz” asari tahliliga bag'ishlangan maqolasi bilan o'ziga xos fikrli tanqidchi sifatida tatar adabiyoti maydoniga kirib keldi. Shu yillarda “Бер хыял” (“Bir xayol”, 1913) “Жомга көн” (“Juma kuni”, 2013), “Әкиятләрдән берсе” (“Ertaklardan biri”, 1914), “Юлдаш эзләгәндә” (“Yo'ldosh izlaganda”, 1914), “Вәсвәсә” (“Vasvasa”, 1915), “Хәкимә әби” (“Hakima buvi”, 1915) kabi adabiy asarlari; “Сәғыйть Рәмиев шигырьләре тугрысында” (“Said Ramiyev she'rlari to'g'risida”, 1913) “Яшь әдәбиятыбызда – “Яшь йөрәкләр” (“Yosh adabiyotimizda – “Yosh yuraklar”, 1913) kabi adabiy-tanqidiy maqolalari; “Сәет Баттал гази хикәясә тугрысында” (“Said Battol G'ozhi hikoyasi to'g'risida”, 1911), “Искә тел вә милләт” (“Eski til va millat”, 1913), “Милләтне ничек аңлайсыз?” (“Millatni qanday tushunasiz?”, 1913) “Мәржани хатирәсә” (“Marjoni xotirasi”, 1914), “Марко Поло хакында бер тәҗрибә” (“Marko Polo haqida bir tajriba”. 1915), “Мәржанинәң голүм, фөнүн вә сәнаигька карашы” (“Marjoniyning ilm-fan va san'atga qarashi”, 1915), “Мәржанинәң тарихи хезмәтләре” (“Marjoniyning tarixiy xizmatlari”, 1915), “Алтын Урданың эчкә корылышы” (“Oltin O'rdaning ichki tuzilishi”, 1917), “Милләтчелекнәң бәгъзы әсәсләры” (“Millatchilikning ba'zi asoslari”, 1917) kabi ilmiy maqolalari e'lon qilindi.

Aziz Ubaydullin 1937-yilning 18-martida qamoqqa olinadi va oktyabrda otib o'ldiriladi. 1957-yilning 12-oktyabrida oqlanadi.

Muhammadali Muhammadshokir o'g'li Abdurahimov 1892-yilning 4-noyabrida savdogar oilasida tavallud topgan. 1898-1905-yillar “Muhammadiya” madrasasida tahsil olgan.

1905-1913-yillarda Qozondagi Savdo bilim yurtida, 1913-yildan Moskvadagi Kommercheskiy institutining Iqtisod bo'limida o'qiy boshlaydi, otasi vafotidan so'ng (1917), o'qishni tashlab Qozonga qaytadi 1909-yilda "Yer yuzi" deb nomlanga geografiya darsligini nashr ettiradi. Matbuotda she'r, hikoya va maqolalari e'lon qilina boshlaydi. Ali Rahim 1913-yillarda yozgan "Эч пошканда" ("Dili siqilganda"), "Яз әкиятләре" ("Bahor ertaklari"), "Хан мәчетендә" ("Хон machitida"), "Серле-серле әкият" ("Sirli-sirli ertak") kabi hikoyalari bilan adabiy jarayonga kirib keldi. Shundan so'ng birin-ketin "Тукаев – халык шагыйре" ("То'qayev – xalq shoiri", 1914), "Халык әдәбиятыбызга бер караш" ("Xalq adabiyotimizga bir nazar", 1914) kabi maqolalari; "Шагыйрь" ("Shoir", 1914), "Әбү Сәгыйд" ("Abu Said", 1915) "Хыял дәрәҗәсында" ("Хайол daryosida", 1915), "Миләүшәләр арасында" ("Binafshalar orasida", 1915), "Ярыш" (булган эш) ("Poyga" (bo'lgan voqea), 1916), "Догаи Сәйфи" ("Sayfining duosi", 1916) hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. "Дача кайгысы" ("Dala hovli tashvishi", 1914) komediyasi, "Жанвар" ("Jonivor", 1919) dramasi hamda teatr mavzusidagi maqolalari bilan dramaturgiya sohasida ham ko'rina boshladi.

Ali Rahim 1930-yilning mayida qamoqqa olinib, 19340-yilda ozod etiladi. Ammo 1937-yilning bahorida qayta qamoqqa olinib, 8 yil konslagerga hukm qilinadi. 1943-yilning 3-martida og'ir xastalik bilan vafot etadi. 1958-yilning 2-fevralida oqlanadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:5-9.]

3. Asar haqida

Ali Rahim va Aziz Ubaydullin qalamiga mansub "Tatar adabiyoti tarixi" Qozonda 1922-1924-yillarda uch kitob holidan nashr qilingan. 1925-yilda tuzatilgan va to'ldirilgan ikkinchi nashri bosilib chiqqan.

Dastlabki "Tatar adabiyoti tarixi uchun materiallar yig'uv yo'lida bir tajriba. Madxal" qismida tatar adabiyotining rivojlanishi va kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatgan omillar, jumladan, umumturkiy va islomiy adabiy an'analar yoritilgan. Tatar adabiyoti tarixini uyg'ur va arab yozuvidagi manbalar, so'fiylik ta'siri ostida vujudga kelgan asarlar tashkil etadi. Tatar adabiyoti tarixi bu birgina tatar xalqi og'zaki va yozma ijodiga mansub emas. Shu boisdan mualliflar ham umumturkiy tushunchasiga alohida urg'u berishmoqda. Shuningdek, tatar adabiyoti tarixini o'rganishda bevosita chig'atoy, saljuq va usmonli adabiyoti bilan aloqalarini hisobga olish kerak. Ushbu kitobning asosiy g'oyasi tatar adabiyoti tarixini keng umumturkiy madaniyat doirasida o'rganish zaruratidir.

Ikkinchi qismda to'g'ridan to'g'ri tatar adabiyotining ta'siri bo'lmagan, ammo tatar adabiyotining shakllanishida muhim rol o'ynagan, Idil bo'yida yashovchi turkiy xalqlar orasida o'qilgan, saqlanib qolgan, tatar xalqining adabiy mulkiga aylanib ketgan usmonli va chig'atoy adabiyotiga tegishli asarlar keltirilgan.

Kitobning eng muhim *uchinchi qismida* XVII-XIX asrlar Idil bo'yi tatarlarining o'z yozuvchilari tarafidan yozilgan asarlar o'rin olgan. Ushbu kitoblar "Tavorixi Bulg'oriya", "Jome' at tavorix", tarjimasi, "Alikay otaliq vasiyatnomasi", "Ahvoli Chingizxon va oqsoq Temur", voqeanomalar, Ismoil ota sayohatnomasi, "Badavam kitobi", yogalik, folnoma, yulduznoma va tush ta'birlari, "Imon sharti", "Risolayi Aziza", "Fazoilush shohir", hikoyat kitoblari, "Tohir ila Zuhra", "Bo'z yigit", "Qissayi Navruz" kitoblari kiradi. Mana shunday asarlarning eng birinchisi deya Xisomiddin bin Sharofiddin al-Muslimiy qalamiga mansub "Tavarixi Bulg'oriya" ("Risolayi tavorixi Bulg'oriya va zikri mavlono hazrati Oqsoq Temur va xaroba shahri Bulg'or") kitobi e'tirof etiladi.

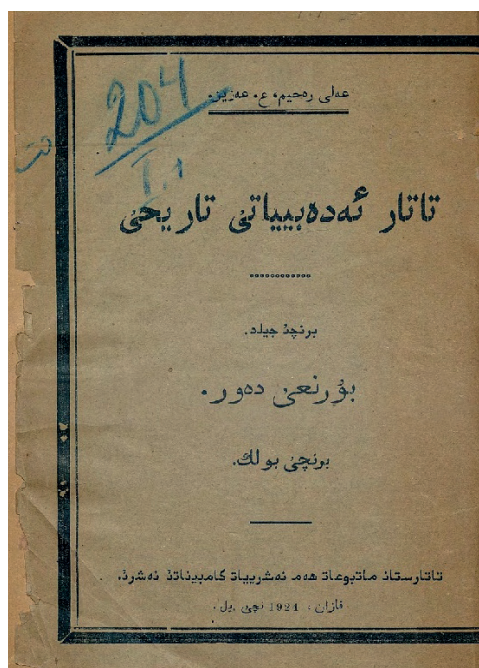
Ali Rahim, Ubaydullin Aziz. "Tatar adabiyoti tarixi", 1924-yilgi nashr tituli.

1 Tatarcha nomi: "Тәварихе Болгария" ("Рисаләи Тәварихе Болгария вә зикре мәуланә хәзрәте Аксак Тимер вә хәрәбә шәһре Болгар"). Matnda keltirilgan Болгария (Bulg'oriya) Bolqon yarim orolidagi Bulgariya davlatini emas, VII-XIII asrlarda O'rta Volga va Kama bo'ylarida mavjud bo'lgan turkiy davlat – Volga bo'yi Bulg'oriyasini anglatadi – N.E.

3.1. Muqaddima

Asarning birinchi hamda uchinchi jildida muqaddima uchraydi. Dastlab asarning 3-jildi nashr qilingani hisobga olinsa, 3-jild muqaddimasini ilk umumiy muqaddima deb qarash mumkin. Ushbu 3-jild muqaddimasida mualliflar tomonidan kitobning umumiy tuzilishi, tarkibi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Shuningdek, 3-jildning qolgan jildlardan avvalroq nashr etilishiga izoh berilgan: *“Uchinchi bo'lak esa boshdan oyoq so'nggi uch o'tgan asr ichinda Idil bo'yinda tatarlarning o'z yozuvchilari tarafidan yozilgan (original) asarlardan iborat. Shunga ko'ra, bu jildning eng ahamiyatli qismi uchinchi bo'lagidir. Bunga qadar na maktablar, na o'quvchi xalq uchun bu bobda hech bir turli asarning maydonda bo'lmaganini e'tiborga olib, bu uchinchi bo'lak oldin nashr etilib turdi”* [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022b:223].

Mualliflar so'zlariga qaraganda, ushbu “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi maktab darsligi sifatida

emas, balki maktab muallimlari uchun qo'llanma sifatida tayyorlangan. Asarda uzun mulohazalar, ilmiy bahslar, faktlar, taftish va tahlillar uning ilmiy monografik planda yozilgan asar ekanligini ko'rsatadi. Mualliflarning o'zi ham kitobning har bir qismi alohida monografiya shaklida ekanligini aytadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:24]. Shu bilan birga, barcha yig'ilgan materiallarni jamlab yuqori sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan darslik yozish niyatlari ham bo'lgan. Unga qadar esa, maktab o'qituvchilari o'zlari bolalarga moslab ushbu kitobdan foydalanishlari mumkinligi aytiladi. Ushbu kitob uchun xrestomatiya ham nashrga tayyorlangan bo'lib, mualliflar adabiyot tarixi kitoblarini xrestomatiyasiz o'qitish, adabiyot ilmini quruq nazariyaga aylantirib sxolastik holatni keltirib chiqaradi deb hisoblashgan.

3.2. Mundarija

1922-1923-yillarda “Tatar adabiyoti tarixi”ning ikkinchi va uchinchi kitoblari nashr etilgan. 1924-yil 1-kitob, 1925-yilda “Feodalizm davri” nomi bila qisqartirilgan 2-bosma dunyo yuzini ko'rdi.

“Tatar adabiyoti tarixi uchun materiallar yig'uv yo'linda bir tajriba. Madxal” deb nomlangan 1-kitobda. I jild. Burung'i davr. I bo'lak (kitob). Madxal (burung'i turklarda adabiyot) 171 sahifa. Qozon, Tatariston matbuot ham nashriyot kombinati nashri, 1924)

I kitob

Muqaddima..... I

Madxal

(burung'i turklarda adabiyot)

I. Burung'i turklarda dunyog'a qarash ham xalq adabiyoti..... U. Aziz. 1

II. Burung'i turklarda yozuv san'ati..... A. Rahim. 26

III. O'rxun toshbelgulari..... A. Rahim. 46

IV. So'filiq ham aning sharq adabiyotlarina ta'siri..... 69

69-86-betlar U. Aziz

86-96-betlar..... A. Rahim

V. Uyg'urlarda adabiyot..... A. Rahim 97

VI. Chig'atoy adabiyoti A. Rahim 122

II kitob

Tatar tili va adabiyotining tarixiy yozmishi

Idil bo'yinda eng burungi til yodgorliklari (*Quman majmuasi*” (Codex Cumaniecus), *Bulg'or qabr toshlari*, *Yorliqlar*)

Idil bo'yinda chig'atoy asarlari (“*Qisasul anbiyo*” *Rabg'uziy*, “*Devoni hikmat*”, *Sulaymon Boqirg'oniy va uning asarlari* (“*Hakim ota kitobi*”, “*Boqirg'on kitobi*”, “*Oxirzamon kitobi*”, “*Hazrati Maryam kitobi*”), “*Ravnaqul islom*”, “*Maxzanul asror*”, “*Qissayi Sayfulmuluk*”, “*Sabotul ojizin*”, “*Kesikbosh kitobi*”, “*Yusuf kitobi*”))

Idil bo'yida usmonli asarlari (“*Muhammadiya*”, *Jangnomalar*, “*Said Battol*” kitobi, *Qissa kitoblari* (“*To'tinoma*”, “*Dostoni Hotami Toy*”, “*Abu Ali Ibn Sino kitobi*”, “*Qirg'azir*”))

“Latoyifi Xo'ja Nasriddin”

Usmonli diniy va imiy kitoblar

III kitob

XVII, XVIII ham XIX asrlarda eski adabiyot

Muqaddima o'rnida

“*Tavorixi Bolgariya*”, “*Jome'at tavorix*”, “*Alikay otaliq vasiyatnomasi*”, “*Ahvoli Chingizxon va Oqsoq Temur*”, *Vogeanomalar*, *Ismoil ota sayohatnomasi*, “*Badavom kitobi*”, *Yogalik, folnoma, yulduznoma va tush ta'birlari*, “*Imon sharti*” yoxud “*Sharoyat al-imon*”, “*Risolayi Aziza*”, “*Fazoyil ush-shuhur*”

Hikoyat kitoblari

“*Tohir ila Zuhra*” ham “*Bo'z yigit*” qissalari, “*Qissayi Nabruz*”

Eski shoirlar (*Abdurahim Utiz Imoniy*, *Abulmanih Hoji*, *Abdulqohir Sulaymon o'g'li*, *Shamsiddin So'fi Zakiy*, *Hibatulla Eshon*, *Mahmud Shirvoniy*, *Abduljabbor Qandaliy*)

Baytlar

1925-yil 2-3-kitobi qayta nashr etilgan: **Tatar adabiyoti tarixi. Feodalizm davri. II-III bo'lak.** (Qozon, Tatariston matbuot ham nashriyot kombinati nashri, 1925. 313 sahifa). Avvalgi nashrga kiritilmagan, yangi topilgan materiallar asosida boyitilgan ushbu nashr muqaddimasida mualliflar shunday ochiqlaydi:

“*Burung'i tatar adabiyotining butun asosiy qismi bir butun holida shushi kitobg'a kiritilib bitirildi. Tatar orasida chig'atoy va usmonlilardan kirib o'zgartirilmaycha o'zlashdirilgan asarlar asl tatar adabiyotining borishi yog'indan ahamiyatlari ikkinchi darajada bo'lg'onig'a tub materiyolning butunligina zarar keltirmas uchun ayrilib chig'arildi. Bular birinchi bo'lak bilan birga qo'shib ayrim bir kitob bo'lib chig'achaq. Birinchi bosmadag'i “Tatar tili va adabiyotining tarixiy yozmishi” degan maqola ham uch ayrim maqoladan turatug'on “Idil bo'yinda eng burung'i til yodgorliklari” degan bob bitirilib, alar o'rnina “Tatar tarixida feodalizm”, “Feodalizm davrinda ideo'logiya”, “Burung'i adabiy til” degan uch bob kirdi. Bu boblarning avvalgi ikisida avvalgi bosmada bo'lmag'on yangi materiyol berildi. So'ngg'isi, qisman eski materiyolni so'tib, kiruv, uyishduruv, qisman yangi materiyollar ustav yo'li bilan tuzulub burung'i adabiy tatar tilining tadrijiy ravishda o'zgarishi ham yasalushi haqinda to'la ham butun ma'lumot berarga tirishildi. Birinchi bosmaning uchinchi bo'lagin tashkil etgan materiyol (ya'ni Burung'i davrda Idil bo'yinda tuvg'on adabiyot) mumkin qadar bir sistemag'a keturilib “Tarixiy adabiyot”, “Diniy-tasavvufiy adabiyot”, “Xurofiy adabiyot”, “So'ngg'i bosqich adabiyoti” deb do'rt gruppag'a ayrulub, har gruppaning boshida shul nav'i adabiyotning umumiy xarakteristikasi berulub, ondan so'ng ayrim-ayrim asar va yozuvchilarg'a to'qtalindi”.* [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 1925: 3-5]

3.3.Xotima. Kitobning hech bir qismida xotima uchramaydi.

4.Tatar adabiyoti tarixini yaratish yo'lida ilk qadam. Mualliflar ushbu ishlari bilan o'zlariga qadar "qo'l urilmagan, ishlanmagan bir ilm" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:20] bo'lgan tatar adabiyoti tarixini fan sifatida shakllantirish, uni tizimga solishni maqsad qilishgan. Bu holat XX asr boshlarida ko'plab turkiy xalqlar adabiyotshunosligiga xos bo'lgan. Demak, bu kitob tatar adabiyoti tarixini birinchi marta tizimli fan sifatida shakllantirish va o'rganishga urinish bo'lgan. Mualliflar tatar adabiyoti tarixini bir tizimga keltirishning uch asosda bo'lishi mumkinligini ta'kidlab, bular *shaxs*, *tip*, *zamon* nuqtayi nazaridan tizimga solish deb qaraydi. Ya'ni mualliflar adabiyot tarixini o'rganishda 3 ta asosiy metodologik yondashuvni ko'rsatib o'tadi:

1.Biografik metod.

2.Tipologik metod

3.Xronologik metod

Mualliflar fikricha, *biografik yondashuv* u qadar o'zini oqlamaydi. Buning bir qancha sabablarini keltirishadi. Avvalo, shaxslar o'z muhiti, zamonining "qo'l'i, nima yozsalar ham o'z muhitidan, davridan chetga chiqib keta olmaydilar. Shu bois "*shaxs orqali davrni emas, balki davr orqali shaxslarni ochib berish*" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:21]ni to'g'ri yo'l deb hisoblashadi. Bu esa mualliflarning adabiyot tarixini yaratishda shaxslarning tarjimai holidan ko'ra davrning ijtimoiy fikr, g'oyalarini birinchi planga qo'yishlarini ko'rsatadi. Bu yondashuv ijtimoiy-tarixiy tahlil metodiga yaqindir. Ehtimol bunday fikrga kelishlarida o'sha davrdagi marksistik adabiyotshunoslikning (mafkuraning) ta'siri bo'lishi mumkin. Ularning birinchi tur yondashuvni tanlay olmasliklariga yana bir sabab qilib esa Idil bo'yi tatarlari orasida adabiyot bobida buyuk shaxslarning yetishib chiqmaganligi yoki olim, yozuvchi, muarrixlar ma'lum bo'lsa-da, buni tasdiqlovchi tarixiy manbalarning yetishmasligi, borlari ham rus manbalaridan iboratligi, o'z asarlarining yetib kelmaganligi ko'rsatiladi. Bu holatni Qosim, Hojitarxon, Qozon tatarlari madaniy hayotiga ham nisbat berish mumkin.

Mualliflar tatar adabiyoti tarixini tizimlashtirishda *tipologik yondashuv* ham o'zini oqlamasligini qayd etishadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:22]. Tatar adabiyoti tarixiga doir materiallar tekshirilib, fan sifatida manbalarni to'plash bosqichidan o'tmaganligini buning asosiy sababi qilib ko'rsatiladi.

Tatar adabiyoti tarixini *xronologik tartibda* tizimlashtirishni mualliflar nisbatan eng oson va qulay yo'l deb topishdi. Mazkur kitob doirasida tahlilga tortilgan adabiy manbalar yozilgan yili tartibi bo'yicha joylashtirib chiqilgan. Mualliflar fikricha, ish jarayonida shunga guvoh bo'lindiki, ushbu yo'l ham mukammal bo'lib chiqmadi: "*Chunki qadimgi davrlardan qolgan juda ko'p asarlarning yozilish sanalari aniq ma'lum emas; ularni taxminan ma'lum bir o'ringa qo'yish mumkin, xolos. Undan tashqari, soni ancha ko'p bo'lgan bir guruh asarlar borki, xronologiya nuqtayi nazaridan ularni biror joyga qo'yish imkoni yo'q: bular chig'atoy va usmonli adabiyotlaridan kirib kelgan asarlardir. Ularning deyarli birontasining tatar xalqi orasiga qachon kirib kelgani ma'lum emas*" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:22]. Materialni xronologiyaga asoslanib tuzishda duch kelinadigan yana bir muammo adabiyot tarixini davrlarga bo'lish masalasidir. Tatar adabiyoti tarixida sharq ta'sirida bo'lgan adabiyot yoki mumtoz davr XIX asr oxirlariga qadar davom etgani aytilgan holda, mualliflar G'arb adabiyoti ta'siridagi davr, ya'ni Yangi davrning boshlanish nuqtasi XVIII asr oxirlari etib belgilanadi. Bu ikki davrning tutashgan nuqtasini Xalfin, Fayzxonov, Marjoniy, Nosiriy va Aqmullalar ijodiga nisbat berishadi. Bu bilan mumtoz davrning tugab, yangi davrning boshlanishi, ya'ni bir davrning tugab ikkinchi yangi davrga o'tish jarayoni bir asrlik oraliqni keltirib chiqargan. Ushbu o'rinda e'tibor beriladigan ikki jihat bor. Mualliflar yangi davrning boshlanish nuqtasini belgilab olishda shaxs (ijodkor)ga bog'lashmoqda. Bu esa

ularning tatar adabiyoti tarixini tizimga solishda biografik yondashuvni ham ayrim o‘rinlarda qo‘llaganliklarini ko‘rsatadi. Ikkinchi muhim jihat, Aziz Ubaydullin va Ali Rahim taklif qilgan davrlashtirishda bir davrning tugab ikkinchi davrning boshlanishida bir asrlik “o‘tish oralig‘i”ni ham ko‘ramiz. Afsuski, ularda so‘nggi choraklarga bo‘lish masalasida ko‘plab chalkashliklar uchraydi. Mualliflar fikriga qaraydigan bo‘lsak, Qadimgi va O‘rta asrlar tatar adabiyoti XIX asr oxiriga qadar davom etgan, Yangi davr adabiyotining boshlanishi esa XVIII asrning oxiridan XIX asr so‘nggi choragiga qadar davom etgan. Ya‘ni bir davrdan ikkinchi davrga o‘tish bir asrni qamrab olyapti. Ammo sovet adabiyotshunosligida davrlashtirish masalasida tugallangan va boshlangan nuqtani bir deb belgilash an‘anasiga muvofiq uzoq vaqtlar davomida tatar adabiyotshunosligida ham o‘rta asrlar davrining tugashi va Yangi zamon adabiyotining boshlanish vaqtini bir sana bilan atash an‘anasi yashab qoldi. Ya‘ni bu XVIII asr oxiri mumtoz davrning tugab, XIX asr boshi yangi davrning boshlanishi sifatida ko‘rsatilgan. Faqatgina XX asrning oxiriga kelib, M. Gosmanov va R. Amirxonov tadqiqotlari natijasida mumtoz an‘analarning tugab, yangi davr tatar adabiyotining boshlanishi XIX asrning so‘nggi choragi deb qaralab boshlandi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:23]. Bugungi kun tatar adabiyotshunoslarining e‘tiroficha, jahon adabiyotshunosligida ham davrlarni belgilashda xuddi Aziz Ubaydullin hamda Ali Rahim tanlagan “o‘tish oralig‘i” qabul qilingan. Va bunga misol sifatida turk adabiyotshunosligini keltirib o‘tishgan. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, aytish mumkinki, tatar adabiyoti tarixini yaratishga qaratilgan ushbu dastlabki ishda har uch yondashuvga ham o‘z o‘rni bilan murojaat qilingan. Albatta, yangi qo‘l urilgan ishda bir qator qiyinchiliklar kuzatiladi. Mualliflar o‘zlari ta‘kidlaganlaridek, *“Biz birinchi so‘qmoqni soluvchilar sifatida o‘zimiz tutgan tamoyillar doirasida bu qiyinchilikni bundan ham muvaffaqiyatliroq hal eta olmadik. Kelajakda, adabiyot tariximiz yanada chuqurroq ishlab chiqilgach, bu masalada boshqa, qoniqarliroq yo‘llar topiladi, deb umid qilamiz”* [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:24]. Ushbu kitobni o‘qish davomida mualliflarning Mo‘g‘uliston, Xitoy, Oltoy, O‘rta Osiyo, Yevropa tarixi, din tarixi, turkiy madaniyat tarixiga doir bilimlari keng ekanligiga guvoh bo‘lasiz. Xitoy manbalari, Yevropa sayohatnomalari. Radlov, Bartold, Samoylovich, Tomson, Malov, Korsh kabi rus va g‘arb olimlarining qarashlari, shuningdek, Marjoniy, R. Faxriddinov, Z. Validiy kabi sharq musulmon olimlarining asarlariga murojaat qilgan, ularning qarashlarini tahlil qilgan, munosabat bildirgan. Bu esa ushbu kitobning ilmiy asosga egaligi, faktik materialga boyligini, qamrovining kengligini ko‘rsatadi.

Xulosa.

Ali Rahim hamda Ubaydullin Azizning ushbu muhim asari tatar adabiyoti tarixini alohida hodisa sifatida emas, balki umumturkiy madaniyat hodisasining bir uzvi sifatida o‘rganishga chaqiradi. Ya‘ni ular bu bilan tatar adabiyoti tarixini yakkaolangan holda emas, balki katta sivilizatsion makonning bir qismi sifatida ko‘rish muhimligini ta‘kidlamochi bo‘ladi. Asarning asosiy katta xulosalaridan biri shuki, tatar adabiyoti tarixini to‘g‘ri anglash uchun uni konseptual asosga solish, ya‘ni uning umumturkiy madaniyat bilan uzviy bog‘liqligini tan olish zarur. Bugun ham zamonaviy tatar adabiyotshunosligi, tatar tili va adabiyotini o‘rganish ishlarida Ali Rahim va Aziz Ubaydullin belgilab berganidek, turkiy-tatar adabiyoti rivojlanish davri O‘rxun-Enasoy yozuvlaridan boshlab o‘rganiladi. Bu yo‘nalishda mualliflarning tatar adabiyoti tarixini umumturkiy madaniyat doirasida uzluksiz jarayon sifatida tuza olgani juda katta yutuq bo‘ldi. Shuningdek, Aziz Ubaydullin va Ali Rahim birinchilardan bo‘lib milliy adabiyotning chuqur ildizlariga e‘tibor qaratdilar. Adabiyot tarixida umumturkiy adabiyot va Idil bo‘yi adabiyoti kabi davrlarni ajratishdi. Asarning ahamiyatini anglash uchun, eng avvalo, o‘sha davrda tatar adabiyoti tarixining fan sifatida ishlab chiqilmagani, uning qanday konseptual asosga qurilishi

aniqlanmagani, qaysi davrlardan boshlanishi kerakligi tasdiqlanmagani kabi muammolarni eslab o'tish kifoya qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Abdirashidov, Zaynabidin. *XX asr boshlarida Turkiston: ijtimoiy-siyosiy va intellektual jarayonlar*. – Ankara: Sonçağ, 2019.
2. Alp, A. Rızaeddin Fahreddin'in tarihçiliği // *Kazanlı yenilikçi âlimler: Rızaeddin Fahreddin (Cilt 2)* / Ed. A. Arslan, İ. Maraş, R. Çelik, M. K. Berse. – [Dersaadet]: Kültür Edebiyat Dil Sanat ve Tanıtım Platformu Derneği, 2014.
3. Barga, Hüseyin. *Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın Idil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917): Doktora tezi*. – İstanbul, 2015.
4. Battal-Taymas, A. *Kazan Türkleri: Türk tarihinin hazîn yaprakları*. – 2-basım. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966. – (Seri III, Sayı: A3, No. 15).
5. Mərdanov, R. F. “Şura” jurnalı (1908-1917): ədəbiyyat məsələləre. – Qazan: “Ruxiyat” nəşriyyatı, 2001.
6. Rəxim, Gali, Gəbəyduллин, Gaziz. *Tatar ədəbiyyatı tarixi. Borıngı dəvər / təz., text. isk. həm anl. əzerl.: L.Ş. Garipova, G.A. Xösnetdinova, A.M. Axunov, İ.G. Gəmərov; keresh süz avt. D.F. Zahidullina*. – Qazan: TƏHSİ, 2022. – (“Ruxi miras: ezlənüler həm tabışlar” ser., 15 nçe çığarılış).
7. Rəxim, Gali, Gəbəyduллин, Gaziz. *Tatar ədəbiyyatı tarixi. Borıngı dəvər: XVII–XIX gasırlar / təz., text. isk. həm anl. əzerl.: L.Ş. Garipova, L.R. Nadırşına, A.M. Axunov, İ.G. Gəmərov, G.A. Xösnetdinova*. – Qazan: TƏHSİ, 2022. – (“Ruxi miras: ezlənüler həm tabışlar” ser., 16 nçı çığarılış).
8. Rəxim, Gali, Gəbəyduллин, Gaziz. *Tatar ədəbiyyatı tarixi (Inçe cild: Borıngı dəvər, Inçe büklek)*. – Qazan: Tatarstan matbugat həm nəşriyyat kombinatı nəşere, 1924.
9. Rəxim, Gali, Gəbəyduллин, Gaziz. *Tatar ədəbiyyatı tarixi. Feodalizm dəvere*. – 2 nçe basma. – Qazan: Tatarstan matbugat həm nəşriyyat kombinatı nəşere, 1925.
10. Fəxrətdin, Rızaeddin. *Əsər (Inçe cözbe)*. – Qazan: İmperatorskiy universitet tipolitografiyase, 1900.

